

Шуляк С. А.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри практичного мовознавства
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
E-mail: shulyak_svitlana@ukr.net

ОБРАЗИ СЕРЕДНЬОГО ЗЕМНОГО СВІТУ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У статті досліджено образи середнього земного світу в текстах українських замовлянь. Визначено домінуючі лексеми на позначення образів середнього земного світу. Проаналізовано конотативні значення та семантичний потенціал досліджуваних лексем. Розглянуто символічну знаковість основних образів, що функціонують в українських замовних текстах.

Ключові слова: українські замовляння, текст, образ, середній земний світ, конотація, символ, лексема.

Сучасний період розвитку мовознавства характеризується перетворенням його з описової на пояснювальну науку. Актуальності набуває міждисциплінарний модус дослідження – загальнометодологічний підхід до вивчення мовних явищ, який наразі сформувався у лінгвістиці та інших галузях гуманітарного знання, що передбачає активне залучення даних суміжних наук з метою якнайкращого пояснення природи та функцій досліджуваного об'єкта [4, с. 21].

М. Б. Лановик, З. Б. Лановик наголошують на тому, що жодна гуманітарна наука – ні етнографія, ні історія, ні лінгвістика, ні літературознавство – не можуть обходитись без фольклорних матеріалів; розгадки та пояснення багатьох явищ духовної культури криються у творчості народу [7, с. 19].

Багато дослідників висловлює думку про те, що словесні формули, якими супроводжувались давні магичні обряди та ритуали, були першими текстами усної народної творчості та основою для їх подальшого розвитку; вони, як магія в цілому, тісно пов'язувались із міфологією від найдавніших її часів [7, с. 81].

М. Г. Василенко зазначає, що життя замовлянь починається зі слова, з вірою в його природну силу, коли все може бути причиною всього [3, с. 4]. Знати належне слово, вплинути на людину через природних Богів – в цьому суть замовляння, адже зумовленість людського існування надприродними силами і вміння цими силами керувати очевидні [3, с. 5].

О. І. Голубовська, досліджуючи лексичну систему мови, важливого значення надає конотативним відношенням, визначаючи конотацію як додатковий зміст слова (чи виразу), його супутні семантичні, стилістичні, культурно-історичні іпостасі, які накладаються на основне значення і служать для вираження різноманітних емоційно-оцінних обертонів, спроможних надавати висловленню урочистості, жартівливості, невимушеності, фамільярності тощо [4, с. 114–115].

Мета статті – дослідити образи середнього земного світу в текстах українських замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: визначити домінуючі лексеми на позначення образів середнього земного світу; проаналізувати конотативні значення та семантичний потенціал досліджуваних лексем; розглянути символічну знаковість основних образів, що функціонують в українських замовних текстах.

Образи середнього земного світу включають землю, поле, берег, пісок, тварин, рослини, об'єкти неживої природи, рукотворні земні об'єкти, людей.

Земля у текстах українських замовлянь функціонує як ґрунт, верхній шар земної кори [2, с. 203], як-от: *Хлюпаю я на свою землю – Хто на цю землю ступає, Радість і славу мені посилає* [3, с. 14]. Зазначимо, що в цьому прикладі *земля* набуває нового конотативного відтінку, зумовленого контекстуальним оточенням, адже займенник *своя* надає досліджуваній лексемі значення *рідна*. Словесна формула замовляння зазвичай існує з дією, при цьому дія і слово виявляються взаємозалежними і рівноцінними за функціями [8, с. 78], як-от у тексті: *На всяке врем'я, на всякий*

час *Поклоняємося до землі з благим словом* [3, с. 25]. Зрозуміло, що поклонятися до землі – виявляти особливу повагу до неї.

Зустрічаємо також замовляння, в яких земля – це суша (на відміну від водяного простору) [1, с. 367], наприклад: *На Осіяньській горі, на Тані землі, там ходили три дівичі, Господа нашого ближні сестриці. Одна – пише, друга – читає, а третя кольку замовляє* [3, с. 116]. У персоніфікованих конструкціях до землі звертаються на ім'я, як-от: *Добридень, кринице-вдовице! Земля Тетяна, вода Уліяна! Ти очищаєш каміння, креміння, луги, береги* [3, с. 14]. Хочемо звернути увагу також на семантичне переплетення землі з іншими лексемами на позначення образів середнього земного світу (вода, каміння, креміння, луги, береги).

Слово «земля» в українській культурі уособлює кілька значень, і така ж неоднорідна символічна знаковість цього образу: астральний і космічний символ, образ матері-годувальниці і образ землі – Вітчизни [5, с. 106]; а ще земля – символ життя, багатства, щедрості; родючості, плідючості [5, с. 107]. У замовляннях на кохання земля є безпосереднім об'єктом впливу на людину, набуваючи додаткового змісту: *Вода тіло обмиває, Усю землю поливає. А хто на цю землю буде ступати, Той мені буде дружиною ставати. Цариця небесна усім пару посилає, Чоловік і жінка без пари не буває* [3, с. 232].

У християнських догмах земля є місцем вигнання людини з небес, символом тяжкої праці, покаяння та терпіння, через які очищається тіло і дух людини від гріхів перед вічним життям у раю. Звідси образне порівняння «небо і земля» як мірило не просторової величини, а духовних людських цінностей [5, с. 108], як-от: *Місяць на небі, вмерлі в землі. Добрий вечур, кости, замовляю зубости. Не боліт, зубости, до страшної судости* [6, с. 13].

Земля – один з найголовніших образів-символів українського фольклору, актуальний нині, в епоху світових екологічних катастроф [5, с. 108].

Образи *стежки, доріжки* мають значення руху, адже є шляхом, яким подорожують персонажі замовлянь, як-от: *Та йшла вона стежкою та дорожкою, та зустрічає її пристрить, та взяв її з плечей та в ступу вкинув...* [3, с. 12].

Образи *моря, води, каміння, лісу* часто функціонують в одному замовлянні, наприклад: *Я тебе, скусо, в Чорне море відсилаю, там іди в чорні води купатися, у каміння перебиратися, в камінні колишися, від (Віри) хрещеної щезни, пропади* [3, с. 13]; – *Місяцю, місяцю, де ти був? – За морями, за лісами, Там, де мертві лежать. – Їх ніколи зуби не болять? То нехай і Йвана не болять* [6, с. 13].

Вода найчастіше має означення *свята: Водичко свята, я тебе прошу – стань на помочі* [3, с. 13] та вживається у порівняльних текстах: *Як топиться віск на грані, як сіль на воді, як розходяться хмари на небі, то так ця бола має пропасти від (Віри) хрещеної* [3, с. 13].

Камінь зазвичай білий, як-от: *Білий камінь у морі, дикий кабан у лісі, чирви в дубі... Як зійдуться цих три брати до купи, щоб тоді в (ім'я) родженого, молитвеного заболіла голова й зуби* [3, с. 126]. Збагачує свій семантичний потенціал слово *камінь* у замовлянні з порівняльною формулою *як – так*, набуваючи значення нерухомості, наприклад: *Як не може той камінь Вийти з моря, з-під моря, Так не може ворог (Петрів), не міг Вийти наверх* [3, с. 24].

Ботанічні символи замовлянь можна розподілити на дві групи: дикі рослини (дерева: дуб, береза, явір, верба; кущі: купина, очерет, калина, малина, шипшина; трави й квіти: роза, рута, барвінок, васильок; мохи) та окультурені рослини (дерева: яблуня, груша; злаки: пшениця, жито, ячмінь, гречка; присутній мак, але не як квітка, а як насіння). Розташовані рослини немов на межі ботаніки та географії замовлянь: *ліс, гай, луг, болото, степ, поле, нива* [9, с. 233].

Домінуючою дендролексемою у досліджуваних текстах є *дуб*, як-от у замовлянні *бешихи: ... Іди ти собі, бех, на сибірську гору! А на сибірській горі сибірський дуб, а в сибірському дубові чорне дупло. В чорнім дуплі – чорне руно. Там сидить твоя мати, змія Коропія, й жона бешиха. Чорну гору розвертатимеш, чорного дуба вивертатимеш, і змію Коропію ввічі видатимеш. Іди ж собі при пустий шлях!..* [3, с. 158]; у замовлянні *враз: Ти враз, ти вразище, не я тебе вимовляю, Сам*

Господь вимовляє і тебе під пупа посилає. Під зеленим дубом тобі не бувати й не гуляти [3, с. 103]. Лексема дуб зазвичай характеризується такими художніми означеннями як чорний, зелений. У замовляннях зустрічаємо також вираз як сухий дуб віти розвиває, що у поєднанні з іншими елементами тексту унеможливорює захворювання, наприклад: Нарожденому, хрещеному, молитвеному (Івану) тоді сухий зуб нападає, як сухий дуб віти розвиває [3, с. 103].

Дуб вважається чоловічим деревом, а береза – жіночим, тому і в замовляннях розрізняється їх використання залежно від статі. Так у замовлянні криксів дитині: як хлопець, треба примовляти так: **Дубе, дубе! Ти чорний.** У тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і береза, шуміть та густі, а родженому, хрещеному рабу Божію (...) спати та рости! Як дівчина має крикси, то починають так: **Березо, березо! Ти біла.** У тебе, березо, чорний дуб... І так далі [3, с. 205].

Образи сливи, груші, яблуні функціонують у текстах замовлянь, де їм надається помічна роль. До них звертаються ніжно, з пестливою інтонацією, наприклад: **Добрий вечір, сливочки, Добрий вечір, грушечки, Добрий вечір, яблуньки, Возьміть наші криксунки, Возьміть наші плаксуни** [6, с. 15]. Або ж вони є тлом, на якому відбуваються події: **А в полі стоїть три грушки, а під тими грушками сидить три сестрички. Вони нічого не роблять, не тчуть, не прядуть, тільки ходять та звих виговорюють** [3, с. 181]; **Икавка, икавка, неси свою душу На колючу грушу** [3, с. 183].

У замовляннях крові часто використовується квітка – рожжа: **Сіяла баба на камені рожжу. Як та рожжа зійде, тоді** (називати на ім'я, як звуть того, що уріжеться) **у того кров піде** [3, с. 72]; **Ішло три каліки через три ріки. Божя цариця рожжу садила. Рожжа не зійшла, кров не пішла Хрещеному, родженому** (такому-то) [3, с. 79].

Мак вживається не як квітка, а як насіння, як-от: **Я тебе замовляю, на місце посилаю, кленовим листом постелися, маковим зерном покотися, і буде радісно й мирно** [3, с. 104]; **Дна й днциці і всі свої сестриці, з-під ложечки вступіться, на своє місце становіться, кленовим листочком постеліться й маковим зерном покотіться...** [3, с. 117].

Серед кущів бузина (базник, чукчина) – кущ-тотем, ягоди чорні або червоні; символ нечистого, пов'язаного з чортом, місця, що має велику магічну силу впливу переважно негативного характеру [5, с. 162], також функціонує насамперед у звертальних конструкціях українських народних замовлянь, маючи назву буз: – **Здоров був, бузю!** [3, с. 325]. Зазначимо, що подібні замовляння характеризуються обрядовістю, наприклад: **Після цього йти під бузину або під буз гупої ночі ...** [3, с. 325].

Також трапляється калина, як-от: **У моря калина, під калиною дівчина. Вона не знала ні шити, ні прясти, ні золотом гаптувати; тільки уміла і знала од раба Божія уроки і перзори викликати й визивати, на сухії ліса посылати** [3, с. 59]. У текстах українських замовлянь цей кущ характеризується позитивними конотаціями.

Використання рослинної атрибутики є нічим іншим, як віддзеркаленням давнини міфосвіту замовлянь [9, с. 231].

Образи середнього земного світу функціонують у текстах замовлянь, переплітаючись фрагментарно з лексемами різних тематичних полів: **Підходжу під ясний місяць, Під дрібні зірки, Де в чистім полі Стоять три тополі** [3, с. 15]; **На небі місяць, У лісі дуб. На морі камінь, У землі мрець. Як мрець стане їсти-пити, Тоді будете, зуби, боліти** [6, с. 13].

Окремо зауважимо, що тексти замовлянь насичені лексикою на позначення образів середнього земного світу, наприклад: **Виходь всяка болість із людини... Там вам волю мати Піском пересипати, Очеретом махати, Мир не займати, Дуби крутити, ламати, Листя обсіпати, Дуплами ставати, Коріння виривати, А мир горя не буде мати і знати** [3, с. 17]; **Аби щезло в печери кляті, У лісі темні, у нуці далекі На віки віків! Амінь!** [3, с. 22]; **Висилаю за червоне море, За широке поле – Там будеш жити, Лупати плити, Ріки переривати, Піски пересипати, Деревя ламати, А до цього родженого, хрещеного (Федора) Діла не мати** [3, с. 23].

Часто зустрічаємо тексти, у яких епітети є характеризуючими ознаками досліджуваних лексем, як-от: **Відсилаю за червоне море, за голубе море, за чорне море, За широке поле. У прокляте**

каміння, У темні печери, Де птахи не долітають, Де кури не доспівають, Де собаки не брешуть, Там будеш велике каміння крушити, Воду переливати, Піски пересипати, Дерев крутити. А до цього красного-прекрасного тіла Зла не мати. Щоб рождений, хрещений (Федір) Був здоровий, як горіх, Як твердий камінь [3, с. 23].

Серед тваринного світу українських замовлянь часто вживаними є образи коня, вола, пса, вовка, ведмедя. Також функціонують такі назви, як мишка, гусак, індик, півень, курка, кіт, бик та інші.

У шептаннях від більма, крові й перелогів натрапляємо на образ коня з кольороназвою *білий*, як-от: – *Їхав Юрій на білім коні золотим мостом, підпірався золотим хостом, а за ним бігло три пси: один від більма, другий від крові, третій від перелогів. Годі, вам, пси, каміння лизати, йдіть до раби Божої* (назва тієї особи) *більма лизати, кров спивати, перелогів шептати* [3, с. 133].

Собака (пес) в замовляннях – не «добрий» і не «злий», не «корисний» і не «шкідливий» в абсолютному вигляді, а мінливо амбівалентний [9, с. 228], порівн.: *За морем, за океаном бігло три пси: один сірий, другий білий, третій половий. Сірий шкрябне, білий сплаче, половий більмо зжене* [3, с. 141]. Образ *трьох псів* поширений у текстах замовлянь, часом трапляється образ *трьох волів*: *На Осіянській горі стояло три воли. Один сірий, другий – білий, третій – чорний. Білий лизнув більмо – лизнув, сірий лизнув кров – лизнув, чорний лизнув всі болісті, зняв, копитом пхнув, більмо зопхнув* [3, с. 140].

Часто в українських замовляннях образи тварин уживаються у конструкціях звертань, напр.: *Мишко, мишко, сидиш на горищі, забери в мене зуб кістяний і гнилий, а дай мені дужий і молодий. Як не даси дужого й молодого, то дай мені золотого!* [3, с. 214], а також фігурують у словосполученнях прикладкового типу, стаючи об'єктами відлякування недуги у текстах, таких як: *Буду тебе карати Дев'ятьма птахами-перваками, Дев'ятьма індіками-перваками, Дев'ятьма гусаками-перваками, Дев'ятьма качурами-перваками, Дев'ятьма півнями-перваками, Дев'ятьма курами-перваками, Дев'ятьма звірами-перваками, Дев'ятьма биками-перваками, Дев'ятьма кінями-перваками, Дев'ятьма псами-перваками, Дев'ятьма котами-перваками...* [3, с. 23–24].

У групі хижаків, якщо не говорити про символи порівняно пізнього, книжного походження (*лев*), центральними є *ведмідь* і *вовк* [9, с. 228]. Так і в замовлянні пристріту вони функціонують поряд у словосполученнях *вовчі лапи* та *ведмежа сила*, наприклад: *Господи, іду я між чужих християн з ведмежою силою, з залізними зубами, з вовчими лапами. Ведмежою силою одідмусь, а залізними зубами одгризусь, ні пристріту, ані вроків не боюсь! Амін!* [3, с. 56]. Хоча у біблійній традиції вовк символізує жорстокість та кровожерливість [5, с. 222], але у текстах українських народних замовлянь стає оберегом від злих сил.

Отже, лексеми на позначення образів середнього земного світу характеризуються неоднозначністю семантики, виникненням нових асоціативних і конотативних значень, які визначаються властивістю слова та його форми, контекстуальним оточенням, тематичними особливостями замовних текстів, відношенням певної лексеми до позамовної дійсності. Символічна знаковість основних образів набуває як позитивного, так і негативного змісту відповідно до конкретного замовного тексту.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні в текстах українських народних замовлянь інших образів середнього земного світу: рукотворних земних об'єктів та людей.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова: від А до Я / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. – Донецьк: БАО, 2008. – 704 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
3. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
4. Голубовська І. О. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій / І. О. Голубовська, І. Р. Корольов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.
5. Дмитренко М. Символи українського фольклору: монографія / М. Дмитренко. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
6. Зоряна вода (таємниці поліських заговорів) / упорядник В. Ф. Давидюк. – Луцьк, 1993. – 24 с.

Актуальні проблеми філології та перекладознавства. – Випуск дев'ятий. – 2015 р.

7. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2005. – 591 с.

8. Петров В. П. Заговоры / В. П. Петров // Из истории русской советской фольклористики. – Л. : Наука, 1981. – С. 77–142.

9. Українські замовляння / упоряд. Н. М. Москаленко; автор передмови та коментаря М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

Шуляк С. А. Образы среднего земного мира в текстах украинских заговоров

Аннотация

В статье исследовано образы среднего земного мира в текстах украинских заговоров. Определено доминантные лексемы на обозначение образов среднего земного мира. Проанализировано коннотативные значения и семантический потенциал исследуемых лексем. Рассмотрено символическую знаковость основных образов, функционирующих в украинских заговорных текстах.

Ключевые слова: украинские заговоры, текст, образ, средний земной мир, коннотация, символ, лексема.

Shulyak S. A. The image of middle earth world in the texts of Ukrainian spells

Summary

The aim of the article is the investigation of the images of the middle earth world in the texts of Ukrainian spells.

The achievement of this aim is possible after completing such tasks: to define the main lexemes for denoting the images of the middle earth world; to analyze connotative meanings and semantic potential of the investigated lexemes; to review a symbolic similarity of the main images, which are functioning in the Ukrainian spells.

The subject of the investigation is the images of the middle earth world.

The object of the research work is the texts of Ukrainian folk spells that require analysis within linguistic disciplines.

The article defines the main lexemes for denoting the images of the middle earth world: earth, field, bank, sand, animals, plants, inanimate objects. It analyzes connotative meanings, semantic potential, symbolic similarity of the investigated lexemes.

Thus, lexemes for denoting the images of the middle earth world are characterized by the ambiguity of semantics, appearance of new associative and connotative meanings, which are defined by the property of the word and its form, thematic peculiarities of spells, and reference of a certain lexeme to the reality not within the word.

The perspectives of the next researches are based on the learning new images of the middle earth world in the texts of Ukrainian spells: hand-made earth objects and people.

Key words: Ukrainian spells, text, middle earth world, connotation, symbol, and lexeme.

УДК: 811,161,2: 81'44

**Янчишин А. М. ,
аспірант кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: tolik-82@ukr.net**

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ ПРАГМАТОНІМІВ

Прагматоніми – це особливий пласт лексики сучасної української літературної мови, наділений індивідуальними характеристиками. Основними ознаками прагматонімів є штучність, індивідуалізація, наявність номенклатури, перехідність, наявність функцій, пристосування до моди, вплив екстралінгвальних та соціолінгвістичних особливостей мови.

Ключові слова: індивідуалізація, номенклатура, мода, перехідність, прагматонім, товарний знак, штучна назва

Власні назви товарів є особливим класом сучасної онімної лексики, що підтверджує важливість її дослідження в цілому для вивчення власних назв.